

N.VƏZİROVUN DİLİNDƏKİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlhamə ŞİXİYEVƏ*

Xülasə: XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili inkişafında N.Vəzirovun mühüm rolu vardır. Sənətkarın dilinin poetikliyi xalq ifadələrinə, atalar sözlərinə, məsəllərə, frazeologizmlərə geniş yer verməsi ilə izah olunur. Müəllif fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadə etmək üçün həm söz birləşməsi, həm də cümlə konstruksiyalı frazeoloji vahidlərə rəsr gəlinir. Müəllifin əsərlərində daha çox söz birləşməsi formalı frazeologizmlər, ismi və feili frazeoloji vahidlər işlənmişdir. N.Vəzirov əsərlərinin dilini daha canlı etmək üçün somatik frazeoloji vahidlərdən də geniş şəkildə istifadə etmiş, yeri gəldikcə özü də üslubi sabit birləşmələr yaratmış, teatr üçün yazdığı əsərlərin dilinin sadəliyinə çalışmış, ədəbi dili xalq dilindən gələn ifadələrlə zənginləşdirmişdir. Ədib dövrünün insanların mürəkkəb, psixoloji həyat tərzlərini təsvir etməyin bariz nümunələrini yaratmaqla yanaşı, dramaturgiyamıza yeni ictimai-fəlsəfi çalar, janrlar gətirdi ki, bunlar da yeni üslub və dil fərdiliyi ilə reallaşdı.

Açar sozlar: *Azərbaycan dili, N.Vəzirov, söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, somatizm*

Linguocultural Characteristics Of Phraseological Units In The Language Of N. Vazirov

Summary: N.Vazirov has an important role in the development of the Azerbaijani literary language of the 19th century. The poetic nature of the artist's language is explained by giving a wide place to folk expressions, proverbs, sayings, and phraseology. In order to express the author's opinion powerfully, effectively and emotionally, phraseological units with both word combinations and sentence structures are found. In the author's works, phraseologisms in the form of word combinations, noun and verb phraseological units are developed. In order to make the language of his works more alive, N.Vazirov used somatic phraseological units extensively, he created stable stylistic combinations when necessary, tried to simplify the language of his works for the theater, and enriched the literary language with expressions from the vernacular. In addition to creating clear examples of describing the complex, psychological lifestyles of people of the literary era, he brought new socio-philosophical shades and genres to our dramaturgy, which were realized with a new style and linguistic individuality.

Keywords: *Azerbaijani language, N. Vazirov, word combinations, phraseological combinations, somatism*

Giriş

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan teatrı təşəkkül tapır, bu da şifahi ədəbi dilin, səhnə nitqinin yayılmasına təsir göstərirdi. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin mənbələri forma-janr etibarilə olduqca diferensial keyfiyyətlərə malik idi. Əsrin birinci yarısında ədəbi-bədii dil, bədii üslub sahəsində irəliləyiş diqqəti cəlb edirdi: bir tərəfdən, Vəqif üslubu təbii inkişafını tapır, ikinci tərəfdən, füzuliyənə ədəbiyyat yaşayır və üçüncü tərəfdən də, satira, təmsil və s. dili inkişaf edirdi. Əsrin ortalarında M.F.Axundovun fəaliyyəti ilə nəsr, dramaturgiya, fəlsəfi traktat dilinin gözəl nümunələri ortaya çıxmışdı. Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında təşkili dövrünün yeni mərhələsi kimi ortaya çıxır. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin normaları XVII-XVIII əsrlərdəkindən əsaslı şəkildə fərqlənir, təkmilləşməkdə davam edir (Xuduyev, 2012: 487).

Milli teatrı yaradan sənətkarlardan biri Nəcəf bəy Vəzirov M.F.Axundzadənin həm maarifçilik ideyalarına, həm də dram poetikasına yeni bədii forma və sosial-fəlsəfi çalar gətirmiş, həyatın, məişətin və əxlaqın real çərçivəsini daha da genişləndirmiş, onu yeni janrlar, üslub, dil fərdiliyi ilə zənginləşdirmişdir. Maarifçi dramaturgiyanın inkişafında yeni mərhələ N.Vəzirovun yaradıcılığı ilə başlayır. Onun dramaturgiyası tənqidi realizmin estetik prinsipləri ilə özəl səciyyə daşıyır. Ədib dram əsərlərində maarifçilik hərəkatının ictimai-sosial məzmununu, həmin dövrün insanların mürəkkəb, psixoloji həyat tərzlərini təsvir etməyin bariz nümunələrini yaratmaqla yanaşı, dramaturgiyamıza yeni ictimai-fəlsəfi çalar, yeni üslub və dil fərdiliyini reallaşdırdı. Sənətkarın dilinin poetikliyi onun xalq ifadələrinə, atalar sözlərinə, məsəllərə, frazeologizmlərə geniş yer verməsi ilə izah olunur. Ədib bir sıra əsərlərinin adını atalar sözləri və məsəllərlə adlandırmışdır: “Əti sənin, sümüyü mənim”,

* Fil.ü.f.d. Bakı Avrasiya Universiteti, b/m; ORCID: 0000-0003-3705-9229, ilhame.shixiyeva@bk.ru

“Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” və s. Maarifçilik ideyalarını inkişaf etdirən N.Vəzirovun əsərlərinin dili frazeoloji vahidlərin zənginliyi, üslubi rəngarəngliliyi ilə də seçilir. Ədib fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Xalq müdrikliyini ifadə edən, emosianallığı, ekspresivliyi artıran frazeoloji vahidlər aid olduğu xalqın tarixini, adət-ənənələrini, psixologiyasını, düşüncə tərzini ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin semantikasını, onun tərkib hissəsi olan komponentlərin semantikasını ilə qismən bağlıdır. Bu zaman meydana çıxmış bağlılıq heç də açıq-aydın özünü biruzə vermir. İnsana aid xarakterik xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində frazeologizmlərin müstəsna rolu vardır.

Azərbaycan dilində söz, söz birləşməsi, cümlə konstruksiyalı frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Dildə daha çox birləşmə səviyyəli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas cəhətlər onların məcazi mənaya malik olması, birləşmənin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin formal xüsusiyyət kəsb etməsi, sabitləşməsidir. Söz birləşməsi səviyyəli frazeoloji vahidlər əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki qrupa bölünür: a). İsmi frazeologizmlər; b). Feili frazeologizmlər.

a). İsmi frazeologizmlər. Əsas tərəfi adlarla ifadə olunan frazeoloji birləşmələr ismi frazeologizmlər hesab edilir. H.Bayramov “Müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” kitabında ismi frazeoloji vahidləri “*qeyri-feili frazeoloji birləşmələr*” adlandıraraq komponentlərinin ifadə vasitəsinə görə müxtəlif qruplara ayırmışdır (Bayramov, 1978: 110).

N.Vəzirovun əsərlərində ismi frazeoloji vahidlər də fikrin daha emosional, surətlərin daha təbii təsvir edilməsinə xidmət edir. Baş üstə - xahişə, tapşırığa razılıq əlaməti olaraq işlədilən ifadə. *Baş üstə, öldürürəm* (Vəzirov, 2005: 17). Aman günüdür – rica, xahiş, yalvarış mənasını ifadə edir. *Aman günüdür, başınıza dönüm, yavaş danışın, yavaş danışın* (Vəzirov, 2005: 17). Zəhər torbası - zəhər tuluğu həddən artıq acıdır, ətiacı və kobud adam; əzəvay tuluğu. *Zəhər torbası yuxudan ayılıb gəlmək istəyir* (Vəzirov, 2005: 17). Yetişmiş qız – ailə qurmaq vaxtı çatmış qız. *Əvvəla elə onu götür ki, bizim bir yetişmiş qızımız var, onu gərək bir təhər eləyək* (Vəzirov, 2005:26). Frazeoloji vahidlər efemistik xarakter daşıyır: Məs.: boyuna qurban, baş üstə və s. *Anan boyuna qurban, o sandığın içində çit var, onu gətir ver Nurcahan nənəyə* (Vəzirov, 2005: 30). Allahın verən günü – müntəzəm şəkildə, hər gün ...*ondan sonra oğlan Allahın verən günü bixtiyar gələcək qulluğunuza* (Vəzirov,2005: 33). Sırr dağarcığı – sırr ilə dolu, anlaşılmaz, başçıxarılmaz adam, şey haqqında. *Ay sırr dağarcığı, bəlkə mən elə küflət sahibiyəm, onda?..* (Vəzirov, 2005: 34). Xam yer – nəbələd məkan. *Nə tez xam yerə şikara çıxmısan?* (Vəzirov, 2005: 35) Dəliddən doğru xəbər - daima yalan danışanın birdən-birə gerçəyi deməsi. *Həkim, eşitmişsinizmi ki, dəliddən doğru xəbər* (Vəzirov, 2005: 36). Kefi kök - şad, nəşəli, şən; kefi saz, kefi kök, damağı çağ. *Xülasə, qardaş, bu evə Allah min bərəkət versin, hamının kefi kökdür* (Vəzirov, 2005: 62). Xeyir iş - toy, nişan, şənlik. *Bəli, sizə bir xeyir işimiz düşübüdür* (Vəzirov, 2005: 107). Səs doğraması – qarışıq səslər. Müəllif bu üslubi birləşmənin mənasını özü şərh etmişdir. *Səs doğraması məni fikirdən ayıltı; açdım gözümü, sağa və sola baxıb bir əcaibat gördüm ki* (Vəzirov, 2005: 337).

Müəllif xalqdan gələn söz və ifadələrlə milli ədəbi dili daha da zənginləşdirmiş, həm də teatr sənəti üçün yazdığı əsərlərinin dilinin sadə olmasına çalışmışdır. Substantiv (ismi) frazeoloji vahidlər quruluşca əsasən, isimlərdən və onlarla uzlaşan sifətlərdən yaranır. Substantiv frazeologizmlər daha çox ismi birləşmələr kimi tədqiq edilir. N.Vəzirovun dilində işlənmiş bu ifadələr obrazlılıq yaratmaqla yanaşı, milli koloriti ifadə etməyə, surətləri fərdiləşdirməyə xidmət etmişdir.

b) Feili frazeologizmlər. Türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin milliliyini, orijinallığını qoruyub saxlayan əsas nitq hissələrindən biri feildir. Feillər həm müasir

Azərbaycan ədəbi dilində həm də ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşma dövründə morfoloji cəhətdən çoxcəhətliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir. *“Feillər çox işlənən və daha çox məcazlaşmış nitq hissəsidir. Dilimizin frazeoloji tərkibinin zənginləşməsində feillərin rolu böyükdür. Feil çoxkateqoriyalı olduğundan sadə feillər sırasına alınma sözlər daxil ola bilmir. Alınmalar yalnız düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində – xalis Azərbaycan dili şəkilçisi və ya ikinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus feil olmaqla (olmaq, etmək, eləmək sözləri ilə, məcazlaşmış feillərlə) feillər sırasına daxil ola bilər. Ona görə də dilimizin milli orijinallığını qorumaq sahəsində feillərin rolu böyükdür”* (Kazımov, 2010: 165).

Feili frazeologizmlərin əsas tərəfi feillərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilçiliyində feili frazeologizmlər çox zaman mürəkkəb feillərə aid edilir. Belə olduqda frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriya eyniləşdirilir. Bu cür yanaşma düzgün deyil, çünki həm mürəkkəb feillərin, həm feili frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu haqda H.Bayramov yazır: *“Türkologiyada feili frazeoloji vahidlərdən bəhs edən müəlliflərin müəyyən qismi belə sabit birləşmələri mürəkkəb feillərin bir qrupu kimi izah edirlər. Beləliklə də, onlar frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanı eyniləşdirirlər”* (Bayramov, 1978: 56).

“Feili frazeoloji vahidlərin qrammatik inkişafının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti deparadiqlaşmadır. Bu zaman frazeoloji vahid malik olduğu paradiqmatik xüsusiyyətləri ya bütünlüklə, ya da qismən itirir. Frazeoloji vahidlərin dəyişmə formaları, yəni paradiqmatik formaları cümlədə sözlərlə əlaqədə üzə çıxır. (Mirzəliyeva, 2009: 165). Feili frazeologizmlərin komponentləri arasında əsasən idarə əlaqəsi üstünlük təşkil edir. Tərəflər arasındakı qrammatik əlaqələr formal xarakter daşıyır, birləşmə semantik bütöv kimi çıxış edir. Feili frazeoloji birləşmələr cümlədə, əsasən, xəbər vəzifəsində çıxış edir. *“Türk dillərində feilləşən frazeoloji vahidlər dərin mənaya malik olurlar və bu mənalar zaman keçdikcə çox az deformasiyaya uğrayırlar. Bu da əsasən onunla bağlıdır ki, dildə ən çətin dəyişən nitq hissəsi feildir”* (Mahmudova, 2009: 259).

N.Vəzirov əsərlərində obrazları fərdiləşdirmək üçün feili frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Belə birləşmələr iş, hərəkət, hal, vəziyyət bildirir. Müəllifin dilində feili frazeologizmlər ismi birləşmələrlə müqayisədə çoxluq təşkil edir:

Yadımdan çıxmaq – unutmaq. *Hm, yadımdan çıxdı, hafizə qalmayıbdır* (Vəzirov, 2005: 18). Ağlınu puç eləmək - ağlınu itirmək. *...gözünün içinə baxanda mən aşkar görürəm ki, sən ağlınu puç eləmişən* (Vəzirov, 2005:18). Ağıl vermək - öyrətmək, izah etmək; yol göstərmək, başına ağıl qoymaq, ağıl qoymaq. *Allah hamıya ağıl verir, sənə də vermişdi* (Vəzirov, 2005: 18). Baş əymək – salam vermək, hörmət etmək. *...ya ki küçədə rast gələndə lazım bilirsən ayağa durub baş əymək, yoxsa lazım bilmirsən?* (Vəzirov, 2005: 20). Altından çıxmaq – məsuliyyət. *Çox puldur, bunun altından çıxmaq olmaz* (Vəzirov, 2005: 22). Təngə gətirmək – bezdirmək. *Sən məni təngə gətirdin* (Vəzirov, 2005: 23). Ovqatını təlx etmək – qanını qaraltmaq. *Mən sənin ovqatını təlx eləyirəm, yoxsa sən mənim* (Vəzirov, 2005: 24). Vardan, yoxdan keçmək - varından-dövlətindən keçmək. *...nə tövr olsa gərək varımdan, yoxumdan keçib bu işi düzəldim* (Vəzirov, 2005: 27). Bir-birinə vurmaq – aranı qarışdırmaq. *Şəhəri bir-birinə vurub tapıb gətirərsən* (Vəzirov, 2005: 27). Su içməkdən asan – çox sadə. *Nurcahan elə işləri su içməkdən hasand bilir, belə işlərin anasıdı...* (Vəzirov, 2005: 29). ... Ev tutmaq - ev kirələmək. *Həkim bir yaxşı ev tutub* (Vəzirov, 2005: 29). Qapısında duz dadmaq - qapıda xəbər yığmaq, xəbərçilik etmək. *...bilmirsən ki, o gündə min xan qapısında, bəy qapısında duz dadır?* (xəbərçilik etmək) (Vəzirov, 2005: 33). İşə düşmək – çətinliyə düşmək, başına qəza gəlmək. *Qəribə işə düşdüm* (Vəzirov, 2005: 35). Başında tərs dəyirman işlətmək - əzab vermək, incitmək, ciddi cəzalandırmaq. *Əgər bu halda kişi gələ, başında tərs dəyirman işlədərəm* (Vəzirov, 2005: 38). Evdə it yeyəsini tanımır - qarışıqlıq, gurluq, xaos olan yer haqqında. *Bu evdə it yeyəsini tanımır, nə vecinizə, kef aparın* (Vəzirov, 2005: 61). Dərisinə saman təpmək - cəzalandırmaq, incitmək; divan tutmaq. *Cənnətəli ağa dərinizə saman təpər,*

farağat oturun (Vəzirov, 2005:62). Çöp altında dəyirman tikmək - gizli işlər görmək; *sənə nə düşüb, mürtəd oğlu mürtəd, girmisən meydana, çöp altında dəyirman tikirsən* (Vəzirov, 2005:105). Bu birləşmə saman altından su yeritmək variantında da işlənir. Xəyalına gəlmək - təsəvvür etmək, düşünmək; təsəvvürünə gətirmək, xəyalında canlanmaq, ağına gəlmək (Vəzirov, 2005: 109). Sözü bir yerə qoymaq - bir qərara gəlmək, bir məsələ haqqında razılığa gəlmək, həmrəy, həmfikir olmaq; sözləri bir olmaq. *Təkcə özünə deyərsən ki, bizim qırılmışlar sözü bir yerə qoyublar ki, gedib onların evlərini bir qaranlıq gecədə yandırсынlar* (Vəzirov, 2005: 116). Təngə gəlmək – bezmək. *Doğrusu budur ki, mən özüm də təngə gəlmişəm* (Vəzirov, 2005: 45). Yola düşmək – səfərə çıxmaq. *Mətləbinə çatıb düzəldi yola* (Vəzirov, 2005: 333). Özünü itirmək - ağı qarışmaq, özündə-sözündə olmamaq. *Çünki sonra bilmədi nə desin, fəqir Bədircahan özünü lap itirmişdi* (Vəzirov, 2005: 334). Gün keçirmək – vaxt keçirmək, bekar olmaq (Vəzirov, 2005: 338). Söz vermək - işi yerinə yetirəcəyinə əmin etmək; boyun olmaq - boynuna götürmək (Vəzirov, 2005:339) və s.

Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, N.Vəzirovun dilində hal, iş, vəziyyət bildirən feili frazeoloji vahidlər leksik-semantik, qrammatik cəhətdən çox zəngindir. Xalq danışığı dilindən alınan bu ifadələr surətlərin psixologiyasını, düşüncə tərzini ifadə etmək üçün istifadə olunan üslubi vasitələrdəndir.

Azərbaycan dilində işlənən somatik frazeoloji birləşmələrin strukturu olduqca müxtəlifdir. Somatik frazeologizmlər insanın bədən üzvlərinin adları ilə yaranmış, müasir dilimizdə məcazlaşmış frazeoloji ifadələrdir, ekspressivlik, modallıq bildirmək üçün müəllifin istifadə etdiyi üsullardandır. Türk dillərində somatik frazeologizmlər frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini təşkil edir. N.Vəzirovun əsərlərinin dilində baş, göz, əl, üz, can, diş və s. somatizmlər vasitəsilə yaranmış sabit söz birləşmələrinə rast gəlinir.

Baş komponenti ilə yaranmış somatik frazeologizmlər. Baş sözü çoxmənalı sözlərdəndir, qədim türk lüğətində onun müxtəlif, baş, məsuliyyət, başlıq, təpə, boğaz, üst, yuxarı, mənşə, başlamaq mənaları qeyd olunmuşdur (DTS: s.86). Azərbaycan dilində işlənən bu frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil etməklə yanaşı, ağıl, əsas, vacib və s. semantikasına malikdir. N.Vəzirovun əsərlərində də baş komponenti ilə formalaşan frazeologizmlər zənginliyi ilə seçilir:

Başına kül ələmək – başına kül tökmək, əzab vermək. *Gəlir evə, biz biçarənin başına kül ələyir* (Vəzirov, 2005: 15). Bu ifadə qədim bir adətlə əlaqədardır. Vaxtilə quduran adamları müalicə edə bilmədikdə onunla qəddarcasına rəftar edirdilər. Quduran adamı qapısı bağlı zağaya salıb onun üstünə yuxarıdan (bacadan) ələklə kül ələyir və bu yolla onu boğaraq öldürürdülər. “Qurbani” dastanında deyilir: “Köpək qarı irəli gəlib Qurbaninin gözlərinin içərisinə baxdı, geri durdu, dedi: aman, bunu tısbağa dalayıb qudurub. Qalxıb bu saat məni dalayacaq. Mən də sizi dalayacağam. Adamlar hamısı quduracaq. Tez başına kül ələyin, ölsün” (Adilov, 2019: 205).

Başına mindirmək - boynuna mindirmək, həddindən çox sərbəstlik vermək. ... *səni də mənim başıma mindirib* (Vəzirov, 2005: 16). Baş üstə - xahişə razılıq vermək. *Baş üstə, öldürürəm* (Vəzirov, 2005: 17). Başına dönmək – başına dolanmaq, biri üçün fəda olmaq, özünü fəda etmək. Qədim zamanlarda insanı fəlakətdən xilas etmək üçün başına pul və ya heyvan çevirib sədəqə edirlərmiş. Başına dönüm, qurban olum, başına dönüm ifadələri şamanların müalicə məqsədilə apardıqları ayinlərlə əlaqəlidir. Türküstan şamanları xəstəni sağaltmaq üçün xəstəliyi toyuğa və ya göyərçinə köçürərkən onları xəstənin başına üç dəfə fırladarmış. Ayinin birinci mərhələsindən *başılma dolanım* frazeologimi yaranmışdır. Bu ifadəni işlədən xəstənin başına dolanmağa, onun dərd-sərinə, xəstəliyini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir. *Qadan alım* ifadəsi ayinin ikinci mərhələsi ilə bağlıdır, bu mərhələdə şamanın duaları ilə xəstənin dərd-bəlası göyərçinə və ya toyuğa keçir. Bu frazeologizmi işlədən özünü quşların yerində hiss edir. Ayinin üçüncü mərhələsində xəstənin qadasını almış quş kəsilir, onun qurbanı olur. “*Başına dola ver*” ifadəsi də bu deyimlər əsasında yaranmışdır.

İnsanlar xəstəliklərdən, ziyanlardan qurtulmaq üçün nəziri başlarına üç dəfə dolandırılar ki, onları qada-baladan, xəstəlikdən xilas etsin. Qeyd olunan ifadələr Şərqi Türkünstanda keçirilən şaman ayinlərinin bizim xalqımız arasında da geniş yayıldığını təsdiqləyir (Adilov, 2019: 204). “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da və “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Salur Qazan düşmənləri məğlub edərək oğlunu azad etdikdən sonra qırx qul və qırx kənizi oğlunun başına çevirərək azad edir. *Rəsul, aman günüdür, dur, başına dönüm, dur kitabı al əlinə, dur* (Vəzirov, 2005:17). Başa düşmək – anlamaq, dərk etmək. *Başda ağıl varmı ki, başa düşəsən* (Vəzirov, 2005:18). Kül başına - dağılmaq, məhv olmaq. *Vay, vay, kül mənim başıma* (Vəzirov, 2005:18). Başı açılmaq - işləri azalmaq, asudə vaxt tapmaq, sərbəstləşmək, başı bələdən qurtulmaq, asudə olmaq; başı ayazımaq, başı ayılmaq. *Yenə sübutun başı açıldı* (Vəzirov, 2005:19). Baş əymək – boyun əymək, tabe olmaq...*küçədə rast gələndə lazım bilirsən ayağa durub baş əymək, yoxsa lazım bilmirsən* (Vəzirov, 2005: 20). Başına at təpmək – ağılı itirmək, sarsıqlamaq. *Arvad, sən atayın goru bir mənə de görüm başına at təpib, ya ki soyux dəyib* (Vəzirov, 2005: 25). Başı qarışmaq – bir işlə məşğul olmaq (Vəzirov, 2005: 25). Başına daş salmaq – israfçılıq etmək (Vəzirov, 2005: 25). Tütünü başından çıxmaq – tüstüsü başından çıxmaq, çox hirsələnək, əsəbiləşmək. *...sənə bir turp əkim tütünün başından çıxsın, ondan sonra gedə bilərsən* (Vəzirov, 2005: 36). Başından olmaq – çıxıb getmək (Vəzirov, 2005: 38). Başına tac qoymaq - yaxşı işə, münasibətə qarşı yaxşılıq etmək (Vəzirov, 2005: 44). Baş açmaq – baş çıxarmaq (Vəzirov, 2005: 44). Baş götürüb getmək - uzaqlaşmaq, hara gəldi birdəfəlik çıxıb getmək; baş alıb getmək, baş götürüb qaçmaq (Vəzirov, 2005: 51). Başı qanlı -əbəbi, gözünə heç nə görünməmək (Vəzirov, 2005: 65). Başından bir tük əskik olmasın (olsa variantında işlənmişdir) – kimisə ciddi şəkildə qorumağı tapşırmaq (Vəzirov, 2005: 116). Başından basmaq - vəzifə pilləsi ilə yuxarı qalxmağa imkan verməmək, irəli getməyə qoymamaq, sıxışdırmaq (Vəzirov, 2005: 337).

Göz komponenti ilə yaranmış somatik frazeologizmlər. Azərbaycan dilində göz somatizmi frazeoloji vahidlərin yaranmasında çox fəal iştirak edir. Belə frazeoloji birləşmələr daha çox müxtəlif insan hisslərini ifadə edir. Göz somatizmi ilə işlənən frazemlər həm müsbət, həm də mənfi emosiyaları bildirir. Bu somatizmlə işlənən frazeoloji birləşmələrin daxili semantikasında düzgünlük, həqiqilik anlamları öz ifadəsini tapır. N.Vəzirovun əsərlərinin dilində də bu tip frazeologizmlərə çox rast gəlinir: Gözü qamaşmaq – Heyran olmaq. *... şam yandırmaq lazım olmaya, üzünə baxanda günə baxan kimi gözlərin qamaşa* (Vəzirov, 2005: 34). Göz vurmaq - işarə etmək üçün göz qapağını qaldırıb-endirmək; göz basmaq, göz atmaq. *Nə qədər cahıldı, ötənə-keçənə göz vurardı...* (Vəzirov, 2005: 35). Gözünün qarası getmək – hədsiz diqqət etmək, nigaran olmaq. *Səni gözdəməkdən gözümlün qarası getdi* (Vəzirov, 2005: 38). Gözlərimiz aydın olsun – gözlənilən hadisənin baş tutması, hansısa xəbərə biganə münasibət bildirən ifadə; adətən, ikrah hissi. *Xırda xanım, başına dönüm, belə gözlərimiz aydın olsun* (Vəzirov, 2005: 38). Gözünə görünmək (Vəzirov, 2005: 45). Göz verib, işıq verməmək – gözümlüxdüya salmaq, əzab vermək (Vəzirov, 2005: 63). İki gözümdən eləmək – gözümdən gəlmək, çəkilən əziyyəti halal etməmək . *Ay çörəyim səni hər iki gözümdən eləsin* (Vəzirov, 2005: 105). gözə dəymək - gec-gec görünmək; aya-günə dönmək (Vəzirov, 2005: 333). Gözü dəymək – nəzərə gəlmək (Vəzirov, 2005: 335). Gözlərini açmaq - ayılmaq, bilmədiyini öyrətmək, başa salmaq (Vəzirov, 2005: 338)və s.

Əl komponenti ilə yaranmış somatik frazeologizmlər. “Əl” sözü ilə dil üçün qeyri-adi görünən frazeologizmlər yaranır ki, bu onun çoxmənalılığı, məcazlaşma imkanının genişliyi, eyni zamanda müxtəlif semantik məzmunla malik olması ilə izah oluna bilər.

Əl çəkmək - uzaqlaşmaq, əl götürmək. *Sən oxusan, məndən əl çəkər, bir parça çörək mən də yeyərəm* (Vəzirov, 2005: 17). Əl çək, əl çək, əl çək deyirəm sənə... Əstəğfərullah (Vəzirov, 2005: 23). Əldən buraxmaq – əldən qaçırmmaq, əldən çıxarmaq. *Belə ittifaqı əldən buraxmaqlıq bişüurluqdur* (Vəzirov, 2005: 27). Əlim-ayağım dəyməmiş – tənbeh etməmiş.

Ancaq ərzimə qulaq asın və sən də, Nurcahan, əlim-ayağım dəyməmiş dur yerində (Vəzirov, 2005: 35). Əllərinin ortasından gəlmək – deyilən sözə və ya əmələ haqq qazandırmaq. *Sındırıram, belə bu əllərimin ortasından gəlir* (Vəzirov, 2005: 43). *Dad sən kiminin əlindən!* (Vəzirov, 2005:106).

Üz komponenti ilə yaranmış somatik frazeologizmlər. N.Vəzirovun əsərlərində bu somatik komponentlə yaranmış birləşmələr semantik cəhətdən maraqlıdır. Çoxmənalı üz somatizmi ilə yaranan frazeoloji vahidlər də müxtəlif semantikaya malikdir. Üzünə ağ olmaq - üzünə qayıtmaq. *Hamısı tamam onnandı ki, böyüyün üzünə ağ olurlar* (Vəzirov, 2005: 48). Üz qoymaq - getməyə başlamaq; üz tutmaq. *...istədi dübarə eşitsin münacat səsin ki, bilsin haraya üz qoysun getməyə* (Vəzirov, 2005: 333). *Bədircahan palçığı yara-yara gedirdi ki, bir bədbəxtlik ona üz verdi* - baş vermək (Vəzirov, 2005: 334). Üzümə durmaq - üzünə ağ olmaq (Vəzirov, 2005: 45). Ürəyi çatlamaq - son dərəcə qəmlənmək, kədərlənmək, həyəcanlanmaq (Vəzirov, 2005:41). Ürəyi getmək - 1. Bayılmaq; huşunu itirmək. 2. Həddən çox istəmək (Vəzirov, 2005: 41). Ürəyinə dağ vura bilmək - ağır mənəvi zərbə vurmaq, yandırır-yaxmaq, əzab vermək.. (Vəzirov, 2005: 333). Ürəyi yanmaq - 1. İstəmək, acımaq; canı yanmaq, rəhmi gəlmək, qəlbi yanmaq, ürəyi ağrımaq, yazığı gəlmək (Vəzirov, 2005: 334) və s.

Görkəmli sənətkarın əsərlərinin dilində digər somatizmlərin iştirakı ilə yaranmış frazeologizmlərə də rast gəlinir: canını çöldən tapmamaq (Vəzirov, 2005: 45), canını boğazına yığmaq (Vəzirov, 2005: 63), nə qədər canında can var (Vəzirov, 2005: 66), dil tərpdə bilməmək (Vəzirov, 2005: 66), canı qurtarmaq (Vəzirov, 2005: 51), canına dəymək (Vəzirov, 2005: 335), bağı çatlamaq (Vəzirov, 2005: 334), ağzını göyə tutmaq (Vəzirov, 2005:25), ağzından od tökülmək (Vəzirov, 2005:144), qulağını şəkilmək (Vəzirov, 2005: 339), qulaq asmaq (Vəzirov, 2005: 339), dabanına tüpürmək (Vəzirov, 2005: 54), diş bağıracağını qırmaq (Vəzirov, 2005: 58), cana doymaq (Vəzirov, 2005: 58), dərillərin boğazlarından soymaq (Vəzirov, 2005: 20) və s.

Burada ulduzları barişmaq (*...siz bir qızın bir oğlan ilə ulduzun barişdırasınız və əgər bu işə əncam versəniz, məndən nə alarsınız?* (Vəzirov, 2005: 31)), kimi dini-mifoloji mahiyyət kəsb edən frazeoloji birləşmə də qeydə alınmışdır. Bu birləşmə qədim türklərin dini-mifoloji görüşləri ilə bağlıdır. Belə ki, qədim türklər Göy tanrısına inanmışlar. Bu inancla bağlı, tərkibində gün, ay ulduzla bağlı ifadələr, frazeologizmlər yaranmışdır: – *Aldınnan ak kun tusin.* - Qazax dilində. / *Üzünə gün doğsun.* – Azərbaycan dilində. *Jıldızı artıq.* - Qırğız dilində. / *Ulduzu parlayan, xoşbəxt.* – Azərbaycan dilində (Mirzəliyeva, 2009: 163). Türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində ay komponentli frazeologizmlər daha çox gözəlliyi sifadə edir. – *Ay parçası. Aya deyir, sən çıxma, mən çıxım. Aya–günə dönmək* və s.

Nəzərdən keçirdiyimiz frazeoloji vahidlər sırasında arxaik sözlə yaranmış birləşmə variantı da müşahidə edilmişdir: tütünün başından çıxsın /tüstüsü başından çıxmaq. Tütün arxaik sözlərdən biridir, qədim türk lüğətində tüstü mənasında türk dillərində işləndiyi qeyd olunmuşdur. (DTS: 601).

N.Vəzirov əsərlərində xalq dilindən gələn frazeoloji vahidlərlə ədəbi dilimizi zənginləşdirmiş, bəzən də sənətkar özünün yaratdığı birləşmələrdən də istifadə etmişdir: *Zəhər torbası yuxudan ayılıb gəlmək istəyir* (Vəzirov, 2005: 17). *Nə tez xam yerə şikara çıxmısan* (Vəzirov, 2005: 35). *Dayan dur, yoxsa belinin qozun çıxardaram* (Vəzirov, 2005:18). *... bizə yatmaq kar verməz, gərək elə bu gündən başlayaq tor atmağa* (Vəzirov, 2005: 29). Səs doqraması – qarışıq səslər . *Səs doqraması məni fikirdən ayıltı; açdım gözüümü, sağa və sola baxıb bir əcaibat gördüm ki* (Vəzirov, 2005: 337). *...arı yedi, namusu atdı dalına* (Vəzirov, 2005: 36). *Elə “qağa” dedikcən ağzına qənd verirəm* (Vəzirov, 2005: 145). *Bədircahana küpəgirən qarı, ya ki, cəhənnəmdən biletsiz qaçan deməyəsən* (Vəzirov, 2005: 333) və s.

Müəllifin əsərlərində cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər onun dilinin emosionallığını, ekspressivliyini daha da artırmışdır: *... bu iki fərzəndlərdən bir kor qız çox*

yaxşıdı... (Vəzirov, 2005:19). ...onda bilərsən ki, analar necə qızlar doğublar (Vəzirov, 2005: 27). ... gəl mənə gör, dərdimdən öl gəlindi (Vəzirov, 2005: 35). Anan sarımsaq, atan soğan, sən haradan oldun belə gülməşəkər, balam?! (Vəzirov, 2005: 44) Nə eləyim, yuxarı tüpürürsən biğ, aşağı tüpürürsən saqqal (Vəzirov, 2005: 48). Gözəl ağa çox gözəldi, vurdu Çiçək çıxartdı (Vəzirov, 2005: 57). Mənim Araz aşığımdandır, Kür topuğumdandır... (Vəzirov, 2005: 57). Heydərqulu ağa mənə göz verir, işıq vermir (Vəzirov, 2005: 63). Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli (Vəzirov, 2005: 63). Çığırmağa dəyirman, öyünməyə yad ellər (Vəzirov, 2005: 66). Allaha şükür, keyfləri kökdür, damaqları çağ... (Vəzirov, 2005:107). Yəni it getdi, ip də getsin? (Vəzirov, 2005:110) və s.

Nəticə

N.Vəzirov əsərlərinin dili frazeoloji vahidlərin zənginliyi ilə seçilir. Ədib həm söz birləşməsi, həm də cümlə konstruksiyalı vahidlərdən istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığında söz birləşməsi formasında olan frazeologizmlər daha çoxdur. Frazeoloji vahidlər poetik dilin milli koloritini qoruyub saxlamağa xidmət edir. Ədibin dilindəki sabit birləşmələr bədiiliyin, emosionallığın artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, obrazların daxili aləminin ifadəsində müstəsna rol oynayır, surətlərin fərdiləşdirilməsi, onların psixologiyasını, dünyagörüşünü ifadə etmə üsullarından biri kimi diqqəti cəlb edir. Sənətkarın əsərlərindəki çoxluq təşkil edən bu ifadələr həm də teatr dilinin sadə olması üçündür. Bildiyimiz, kimi ədib səhnələşdirilmək üçün çoxlu sayda əsərlər yazmışdır. Müəllifin dilində həm ismi, həm də feili birləşmələrə rast gəlinir. Sənətkar baş, göz, əl, üz, can və s. koponentlərlə yaranmış somatik frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə etmiş, yeri gəldikcə özü də üslubi sabit birləşmələr yaratmışdır. Deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun üslubi imkanlarının və funksiyalarının genişlənməsində N.Vəzirovun xidməti böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

- Adilov, M. (2019). Niyə belə deyirik (IV cild) I-II hissə. Bakı: "Elm və təhsil"
- Bayramov, H. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: "Maarif"
- Xuduyev, N. (2012). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: "Elm və təhsil"
- Kazımov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: "Elm və təhsil"
- Mahmudova, Q. (2009). Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: "Nurlan"
- Mirzəliyeva, M. (2009). Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: "Nurlan"
- Vəzirov, N. (2005). Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb"
- Древнетюркский словарь [1969]. Ленинград: Наука

